

Zagorka Golubović, Bora Kuzmanović, Mirjana Vasović, *DRUŠTVENI KARAKTER I DRUŠTVENE PROMENE U SVETLU NACIONALNIH SUKOBA**

Knjiga „Društveni karakter i društvene promene u svetlu nacionalnih sukoba“ sadrži: Uvodna razmatranja, četiri osnovna dela od kojih je svaki dalje podeljen u poglavlja kojih ima ukupno 10, zatim sledi završno poglavlje, završna razmatranja i prilog u kome je dat opis uzroka i korišćena literatura.

Istraživanje je sprovedeno krajem 1993. godine na reprezentativnom uzorku od 1555 punoletnih građana Vojvodine i Srbije (bez Kosova) o čemu sledi detaljniji prikaz na kraju rukopisa (353-356). Od istraživačkih postupaka korišćen je upitnik koji je sadržavao vrlo različite forme pitanja prilagođene ispitivanju izabranih dimenzija društvenog karaktera i odnosa prema stvarnosti, kao i određene vrste skala. Pri statističkoj obradi rezultata korišćene su različite statističke mere i metode analize. Tekst iznosi 375 str.

„Uvodnim razmatranjima“ obuhvaćena su sledeće pitanja: određivanje predmeta i ciljeva istraživanja, utvrđivanje osnovnih pretpostavki i varijabli kao i postupci istraživanja. Osnovni predmet studije autori definišu kao „odnos između uslovno nazvanog, društvenog karaktera i niza konkretnih stavova, uverenja i mišljenja – u kontekstu društvenih promena u nas“ (s. 7). Nakon utvrđivanja osnovnih odredbi ovog pojma, već poznatih u literaturi, autori se u ovom istraživanju opredeljuju za njegovu upotrebu u značenju „tipičnog ponašanja pojedinaca u određenom društvenom sistemu u skladu sa prihvaćenim vrednostima i zahtevima kulture“ (s. 9). Odnos ovako definisanog društvenog karaktera i sistema posmatra se u periodu velikih društvenih promena koje su dovele do pada ‚realnog socijalizma‘ a na proučavanom području i do raspada

* Institut za filozofiju i društvenu teoriju, „Filip Višnjić“, Beograd, 1995, str. 375.

jedne celovite države i čak građanskog i međuetničkog rata na tim prostorima (bivše Jugoslavije). Analizu ovih promena autori stavljaju u kontekst nacionalnih sukoba sa pretpostavkom o povezanosti nacionalizma i autoritarnosti i konstatuju da je došlo do prelaska od „autoritarnog komunizma“ do „autoritarnog nacionalizma“ (s. 336).

Određivanje predmeta i cilja istraživanja (ispitivanje elemenata i korelata, društvenog karaktera⁴ u najnovijem periodu bur-nih promena u Srbiji) sledi dalja razrada specifičnih ciljeva istraživanja (s. 10-11) koji sadrže pravce bližeg ispitivanja elemenata sadržaja društvenog karaktera (njihov obim i stepen izraženosti, stepen njihove unutrašnje povezanosti, nosioce takve karakterne strukture, nastale promene pojedinih elemenata te strukture u odnosu na prethodni period), njegove uloge u društvenim zbivanjima i obrnuto, uticaj društvene situacije na ispitivanje stavova i uverenja.

U opredeljenju za stavove i uverenja koji su neposredno povezani sa elementima karakterne strukture, autori su izabrali one koji su relevantni i značajni za aktuelnu situaciju: nacionalne, društveno političke i stavove prema ekonomskim pitanjima. Isto tako, među elemente društvenog karaktera uključene su one osobine koje daju sindrom autoritarnosti, tradicionalizma, nacionalizma i etatizma. Iz ovako postavljene teorijske razrade predmeta istraživanja usledile su i osnovne pretpostavke o: uslovljenosti društvenog ponašanja i stavova populacije Srbije samom društvenom tradicijom, društvenim sistemom (tradicionalnim), konkretnom društvenom situacijom (rat, promene u strukturi moći, društveno-ekonomska kriza) i određivanje elemenata društvenog karaktera (sklonost ka određenom tipu ponašanja i preferiranje određenih vrednosnih orijentacija. Svaka od ovih pretpostavki dalje je šire obrazložena i bliže specifikovana u niz uži pretpostavki o pojačanom stepenu i većoj rasprostranjenosti autoritarnosti, nacionalizma, tradicionalizma i etatizma u odnosu na prethodni period kao i o njihovoj većoj povezanosti koja vodi formiranju određenog sindroma ili karakterne strukture. Takođe se očekuje izrazitiji stepen zastupljenosti ovog sindroma kod određenih društvenih kategorija u vidu etnocentrizma, nedemokratske, netolerancije i neliberalne orijentacije. Problematizacija postavljenih ciljeva istraživanja i proveravanje izvedenih pretpostavki, može se pratiti preko date strukture odeljaka i njihove dalje operacionalizacije kroz poglavlja i uže podnaslove.

U I odeljku se analiziraju socijalne i psihološke pretpostavke karakternih promena u osnovnim linijama i to u kontekstu globalnih društvenih promena i raspada ‚realnog socijalizma‘ u zemljama sa tim sistemom, i negativnih posledica koje je taj raspad izazvao na svim nivoima konkretnog društva, završavajući u političkoj i ekonomskoj krizi i sunovratu u nacionalizam. Posebna pažnja posvećena je uzrocima i posledicama jugoslovenske krize i posebno situacije u Srbiji. U drugom poglavlju ovog odeljka analiziraju se različiti teorijski pristupi socijalno-psihološkom aspektu međugrupnih odnosa sa akcentom na karakteru odnosa između etničkih grupa (s. 39-57). Pri tom se podvlači da se nacionalizam, korišćen kao ‚poluga društvenih promena‘ i opravdanje za raspad socijalnog sistema, ne može smatrati osnovnim uzrokom nastale krize iako je njegova posrednička uloga nesumnjiva (između date socijalne situacije i društvenih težnji usmerenih ka promeni). U teoriji socijalnog identiteta, uz kritičke primedbe, vidi se mogućnost prevazilaženja ograničenosti u različitim tumačenjima međugrupnih odnosa i kolektivnih pojava.

Drugi odeljak posvećen je analizi elemenata društvenog karaktera pri čemu se posebno analiziraju: autoritarnost, etatizam, tradicionalizam i nacionalizam. Pri tom se za svaki od navedenih pojmova utvrđuje njihov teorijski (u kontekstu postojećih saznanja) i iskustveni sadržaj, komentarišu rezultati dosadašnjih istraživanja, obrazlažu postupci za njihovo merenje i analiziraju novodobijeni rezultati prema stepenu izraženosti i rasprostranjenosti u društvenom prostoru (prema demografskim i društvenim karakteristikama ispitanika). Ovde navodimo samo neke osnovne rezultate. Autori, na primer, zaključuju da je prosečan rezultat za autoritarnost „pomeran u pravcu veće autoritarnosti“ (teorijska granica koja deli pretežno proautoritarne od pretežno neautoritarnih odgovora je 42,00, dok je prosek 46,43) – s. 81. Kod merenja etatističke orijentacije dobijen je prosek od 24,79 što takođe pokazuje veću sklonost etatizmu (teorijska sredina bila je 21,00) s. 103. Na skali tradicionalizma autori takođe uočavaju „veću zakrivljenost rezultata ka jačem tradicionalizmu“ – prosek je 47,10 u odnosu na teorijsku sredinu koja iznosi 42 (s. 124). I u slučaju merenja nacionalizma „prosek je pomeren u pravcu povećanog nacionalizma“ – prosečan rezultat je 33,19 dok teorijska granica koja deli pro od nenacionalistički orijentisanih ispitanika iznosi 30 (s. 157).

Treći odeljak posvećen je istraživanju nacionalnog identiteta i nacionalnih stavova. Tu se na prvom mestu razmatra pitanje suštine grupnih identifikacija. Ponašati se 'odgovarajuće', tj. u skladu sa vrednostima i normama grupa sa kojima se identifikujemo, predstavlja...jak socijalni motiv; a to pod izvesnim uslovima... može da znači ponašati se kao misionar, delinkvent, svetac, revolucionar ili – neko ko je spreman na genocid“ (s. 172), zaključuju autori prethodno razmatranje. Za proučavanje identifikacije sa velikim društvenim grupama odabrane su neke za koje se pretpostavilo da su za pojedince najvažnije: etničke, konfesionalne, socio-ekonomske, stručno-profesionalne i generacijske. Osnovni rezultat pokazuje da se većina ispitanika opredelila za naciju kao subjektivno najvažniju socijalnu kategoriju 49,7%, zatim za generacijsku 19%, klasno-slojnu 6,2% i konfesionalnu 5,1% (s. 173). Iz ove činjenice autori ne izvode zaključak o nužnom prisustvu nacionalne mržnje i drugih oblika ekstremnih odnosa prema drugim etničkim grupama. Pitanje grupnih identifikacija dalje se analizira prema zanimanju i elementima društvenog karaktera, dok se posebna pažnja posvećuje intenzitetu nacionalne identifikacije, takođe prema pomenutim pokazateljima. Socijalna distanca prema različitim vrstama društvenih grupa (učestalost odbijanja prema fašistima je 85,9% a najniža je prema jugoslovenima 6,6%), indeksi tolerancije prema određenim društvenim grupama, stepen poverenja u pojedine nacionalne grupe koji pokazuje visok stepen zatvornosti srpske (2,62) i crnogorske (2,29) populacije (u okviru raspona od 1-3) prema svim drugim osim prema sopstvenoj uz značajne varijacije kad se u analizu uključi regionalni aspekt. Indeks poverenja u druge narode analizira se sa stanovišta zastupanog stepena autoritarnosti, zatim i socijalna diskriminacija u procesu zapošljavanja (manjinskih grupa, obrazovanosti ispitanika, žena, pripadnika nesrpskih nacija, došljaka), zatim stepen nacionalne identifikacije i stepen poverenja u Albance (jača nacionalna identifikacija povlači za sobom i veći stepen nepoverenja prema Albancima) – s. 224.

Poslednje poglavlje u ovom odeljku obuhvata analizu stavova o nacionalnim problemima i njihovoj povezanosti sa demografsko-socijalnim činiocima i elementima društvenog karaktera (gde se pokazao visok stepen povezanosti). Tu spada analiza o ustašoidnosti Hrvata i primitivnosti Albanaca koja pokazuje visok stepen prihvatanja ove tvrdnje u oba slučaja (s. 227, 229). Kod izjašnjavanja za mere kojima bi se rešio kosovski problem gotovo

podjednak postotak ispitanika (41%) odgovara: „primena oštrih državnih mera“ i „sporazum sa vođama albanskog naroda“, uz neke unutrašnje regionalne varijacije. Za brak sa pripadnicima drugih nacionalnosti spremno je 33,8% ispitanika, nesigurnih je 25,4% a 40,8% odgovara negativno. Ovaj tok analize nastavlja se i prema drugim obeležjima (stepenu nacionalizma) a rezultat je ekstremni nacionalisti u 77.1% daju negativne odgovore ali zato izraziti nenacionalisti u 78.9% odgovaraju pozitivno.

Četvrti odeljak sadrži analizu o društveno-političkim i ekonomskim stavovima. Ovde se ne mogu svi osnovni rezultati prema dimenzijama društvenog karaktera i drugim obeležjima, već samo neki. O putu izlaska iz krize 72% ispitanika opredelilo se za reforme, 22% za radikalne mere i uz primenu sile. Zanimljiv je rezultat da se uzorak podelio u izražavanju mišljenja o tome da li se rat mogao izbeći“ 47,4% ,da jeste‘ prema 51,8% ,da nije‘, pri čemu je postotak pozitivnih odgovora kod nenacionalista 86,1%, a negativnih kod vrlo jakih nacionalista 72,1%. Zanimljivi odgovori dobijaju se i kod stavova o sankcijama, političkim strankama i njihovom uklanjanju pri čemu 35,4% smatra da ih sve treba ukinuti te autori zaključuju da se „stara svest (da je politički pluralizam i opasan i štetan) sporo menja“ – s. 259. Ovaj stav pokazuje visoku povezanost sa autoritarnošću (s. 261). Ovom domenu istraživanja pripadaju i stavovi prema neformalnom angažovanju, izboru najuticajnije ličnosti u Srbiji, opredeljenju za političko uređenje (50,7% je za republiku) – s. 268-69., zatim preferencije političkih ideja, stavovi prema crkvi i religiji. (s. 273).

U desetom poglavlju (u okviru ovog odeljka) analiziraju se psihičke predispozicije i promene ekonomske svesti: stavovi prema ujednačavanju zarada (24,8% je ,za‘), prema privatizaciji (59% je ,za‘) i različitim oblicima svojine, o odgovornosti države za egzistenciju pojedinaca (52,9% daje poz. odgovore), itd.

U zavšnom poglavlju demonstriraju se međusobna povezanost socijalno-psiholoških karakteristika (el. društvenog karaktera), Tabela 65, s. 326, koja se pokazuje posebno visokom u slučaju nacionalizam-autoritarnost 0,77, etatizam-autoritarnost 0,75, etatizam-nacionalnost 0,74, dok tradicionalizam pokazuje nešto niži, iako još uvek visok stepen povezanosti sa ostalim dimenzijama (iznad 0,60). Potom se prikazuje primena regresione analize u tretiranju prethodno izloženih pitanja i njihove povezanosti.

Završna razmatranja sadrže rezimiranje osobina društvenog mentaliteta koji autori nazivaju autoritarno-tradicionalističkim sindromom, osnovnih rezultata i mogućih pravaca daljih istraživanja. Podvlači se visok stepen autoritarnosti poslednjih 20 godina (od kada se ova pojava prati) i okolnosti koje pogoduju njenom nastajanju, zatim o etatičkoj orijentaciji koja je u stvari „specifičan oblik ispoljavanja autoritarnosti“ – s. 339. Među najčešće nosioce ova dva elementa društvenog karaktera su: manje obrazovani, stariji, poljoprivrednici, domaćice, NK-PK radnici i penzioneri, ispitanici sa sela i iz manjih mesta, itd. što sve govori u prilog tezi o značaju socijalne sredine na njihov razvoj. Proces retradicionalizacije utvrđen je i u ovom istraživanju podstaknut je ne samo društvenom krizom već i delovanjem političkih autoriteta i onih društvenih grupa koje su imale moć da usmeravaju društvene procese. Nacionalistička orijentacija pokazuje izrazitu podložnost uticaju situacionih faktora, bilo da je oni jačaju ili smanjuju, ali je mogu dovesti i do nacionalne isključivosti. Ona je u ovom istraživanju pokazala primat u odnosu na klasnu identifikaciju. Tesno povezana sa retradicionalizacijom i autoritarnošću, nacionalna isključivost pokazuje porast u društvenim uslovima koji su obeleženi sukobom elita i ratom što upućuje na zaključak da su situacioni faktori (raspad Jugoslavije, međuetnički rat) najviše uticali na njenu pojavu. Na osnovu ukupnih rezultata autori upozoravaju „da se vraćanjem devetnaestvekovnih pitanja i obrazaca za njihovo rešavanje vaspostavlja i oživljava stari autoritarno-tradicionalni društveni karakter“ – s. 350.

Posmatrana u celini ova studija je celovito i vrlo studiozno proučavanje društveno aktuelnog a sociološki vrlo značajnog problema u svoj njegovoj složenosti. Ona pruža obilje teorijskih uvida, iskustvenih uopštavanja i konkretnih saznanja o aktuelnoj situaciji u kojoj mi danas živimo. Mnogi rezultati i njihova interpretacija privlače pažnju čitaoca i podstiču na razmišljanje i dalju proveru dok neka pitanja zahtevaju bliže tumačenje. Na primer, zašto se osnovni pojam, pojam društvenog karaktera, posmatra (operacionalizuje) samo preko svojih negativnih dimenzija usled čega je došlo i do osiromašenja njegovog teorijskog sadržaja? Zašto nije urađen sintetički izraz tipa društvenog karaktera na osnovu njegove potpunije operacionalizacije na osnovu pozitivnih i negativnih pokazatelja a potom analizirala njegova veza sa konkretnim stavovima i uverenjima? Drugo, u formulisanju opštih pretpostavki o uslov-

ljenosti društvenog ponašanja i stavova stanovništva u Srbiji, uključeni su sledeći činioci: društvena tradicija (tradicionalno-patrijarhalno društvo), društveni sistem (autoritarno društvo), određena društvena situacija (rat, društveno-ekonomska kriza, promena strukture društvene moći) i određeni elementi društvenog karaktera (sklonost ka određenom tipu ponašanja i preferiranja određenih vrednosnih orijentacija). Ostalo je nejasno kako je teorijski bilo moguće izdvojiti prva dva elementa kada oni, u ovoj studiji, po definiciji čine elemente društvenog karaktera (tradicija i autoritarnost) i istovremeno uključiti i društveni karakter kao jedan od činilaca uticaja (koji je ovog puta određen na najopštiji način)? Nesumnjivo je, međutim, da ova i niz sličnih pitanja na teorijskom planu i odatle proizašlom načinu tumačenja rezultata, znače podsticaj za sociološku javnost a time i doprinos daljem razvoju ove nauke i njenom kritičko-konstruktivnom proučavanju aktuelnih pitanja našeg društvenog života.